

थारू, मगर र बाहुन जातिमा प्रचलित लोकरामायणका परिवेशमा जातीय, सामाजिक र सांस्कृतिक अनुकूलन

डा. मुकुन्द शर्मा

सहप्राध्यापक, पद्मकन्या बहुमुखी
क्याम्पस, बागबजार, काठमाडौं ।

लेखसार

प्रस्तुत लेख थारू, मगर र बाहुन जातिमा प्रचलित लोकरामायणमा चित्रित सांस्कृतिक परिवेशमा गरिएको अनुकूलनको पहिचानमा केन्द्रित छ। अनुकूलन तुलनाको विषय हो। भिन्नभिन्न जाति, भाषा, संस्कृति र भूगोलमा प्रचलित लोकसाहित्यका समान विषयवस्तुयुक्त प्रबन्धात्मक र नृत्य वा नाट्यमूलक विधाका परिवेश चित्रणमा सामान्यतः समानता नै पाइन्छ, भने लोकसामग्रीका संवाहकले ती सामग्रीलाई आआफ्नो जाति, भाषा, संस्कृति र भूगोल अनुसार अनुकूलन गरी प्रस्तुत गर्दा परिवेशमा भिन्नता पनि आएको हुन्छ। यस आधारबाट हेर्दा तराईका थारू समुदायमा प्रचलित रामायणका परिवेश मूलतः मूलसामग्री अनुकूल हुनुका साथै नेपालको तराई भूभागको भूगोलगत परिवेश र थारू जातीय सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण पनि पाइन्छ। यसै गरी पहाडिया बाहुन र मगर समुदायमा प्रचलित रामायणको परिवेश आआफ्नो संस्कृति अनुरूप नै अनुकूलन गरिएको भेटिन्छ। यसरी हेर्दा थारू र पहाडिया बाहुन समुदायको रामायणको परिवेश समान भेटिन्छ, भने कतिपय ठाउँमा आफ्नो सांस्कृतिक परिवेश अनुसार अनुकूलन गरिएको भेटिन्छ। यसैगरी मगरको रम्भायनमा अन्य रामायणका तुलनामा भिन्न र मगर संस्कृति अनुकूलका साथै नेपालको पहाडी भूगोल र त्यसमा पनि लुम्बिनी र गण्डकी सेरोफेरोको परिवेश पाइएको छ। यसरी एउटै विषयवस्तुका लोकसामग्रीमा पनि जाति, भाषा, संस्कृति र भूगोलको परिवेश अनुसार अनुकूलन गरिएको हुन्छ भन्ने निष्कर्ष यस लेखबाट निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : जातीय समुदाय, तराईको परिवेश, पहाडिया परिवेश, लोकगाथा, लोकगीत, लोकनाटक ।

विषयप्रवेश

प्रस्तुत लेखको शीर्षक थारू, मगर र बाहुन जातिमा प्रचलित लोकरामायणका परिवेशमा जातीय, सामाजिक र सांस्कृतिक अनुकूलन रहेको छ। थारू नेपालको पूर्वदेखि पश्चिमसम्मको तराई भूभागमा बसोवास गर्ने एउटा समुदाय हो भने मगर र बाहुन नेपाली पहाडी भूभाग तथा यहाँबाट बसाइ सरी तराईमा समेत बसोवास गर्ने तथा आआफ्नै भाषा, संस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा, साहित्य र लोकसाहित्य भएका समुदाय हुन्। यिनीहरूको लोकसाहित्य अन्तर्गत अध्ययनीय लोकरामायण पनि पर्दछ। लोकरामायण अयोध्याका राजा दशरथका जेठा छोरा राम र राजा जनककी छोरी तथा रामकी पत्नी सीताका चारित्रिक विशेषता र योगदानका बारेमा वर्णन गरिएको लोकमा प्रचलित मौखिक साहित्य हो। यसलाई लोकगीत, लोकगाथा, लोककाव्य, लोकनाटक, नृत्यनाटक, नृत्यगाथा, लोकभजन आदि विविध विधाका रूपमा उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ। राम हिन्दु पुराण अनुसार प्रसिद्ध एक नायक पनि हुन्। लोकमा यिनका लोककल्याणकारी कार्य र चारित्रिक विशेषतासँग सम्बद्ध विषयमा लिखित तथा मौखिक कृतिहरू रचिएका पाइन्छन्। अभिनेय र दृश्य तथा गेय र श्रव्यमूलक यस्ता कृतिहरूमा रामका बारेमा विभिन्न किसिमका किंवदन्ती पाइन्छन्। तिनै कृतिमध्ये थारू, मगर र बाहुन जातिमा प्रचलित रामायण पनि एक हो जसलाई यस अध्ययनका सन्दर्भमा लोकरामायण र कतिपय सन्दर्भमा रामगाथा पनि भनिएको छ। थारू समुदायमा यो कृति रामायण, सीता विवाह, धनुर्यज्ञ आदिका नामबाट नाट्य, गेय र श्रव्य विधाका रूपमा, मगर समुदायमा रम्भायन वा रम्मायनका नामबाट गेय र नृत्यविधाका रूपमा र बाहुन समुदायमा गेयमूलक भजनका रूपमा प्रचलित रहेका देखिन्छन्। प्रस्तुत आलेखका सन्दर्भमा रूपन्देहीका थारू समुदायमा प्रचलित रही यसै समुदायबाट विभिन्न समयमा सङ्कलित तथा प्रकाशित थारू लोकरामायण, पाल्पाका मगर समुदायबाट सङ्कलित रम्भायन र पाल्पाकै बाहुन समुदायबाट सङ्कलित रामायणलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ। यी कृतिमा विभिन्न समुदायको बसोवासको भूगोल तथा सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको पाइन्छ। तीन ओटै समुदायमा प्रचलित यस रामगाथाको कथास्रोत पनि समान भएकाले पात्रका कार्यव्यापारमा उल्लिखित परिवेश चित्रणमा समानता पाइन्छ भने भिन्नभिन्न भाषा, संस्कृति र भूगोलमा प्रचलित रहेका कारणले परिवेशमा जातीय, सामाजिक र सांस्कृतिक अनुकूलन गरी प्रस्तुत गर्दा परिवेशमा भिन्नता पनि पाइन्छ। त्यसैले यस आलेखमा यी तीन ओटै समुदायमा प्रचलित रामगाथामा केकस्ता सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ र त्यस्ता परिवेशका बिचमा केकस्ता साम्य र वैषम्य पाइन्छन् भन्ने विषयलाई मूल प्राज्ञिक जिज्ञासा बनाई यसको प्राज्ञिक समाधानसमेत गरिएको छ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत सामग्रीको सङ्कलन क्षेत्रकार्य र पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ। यस सन्दर्भमा थारू लोकरामायणका लागि यस लेखका लेखकद्वारा सङ्कलित तथा प्रकाशित थारू लोकरामायण पुस्तक र मगर तथा बाहुन समुदायमा प्रचलित लोकरामायणका लागि क्षेत्रकार्यबाट प्रस्तुतिगत अवलोकन र पाठको सङ्कलन गरी https://www.academia.edu/43433573/Magarko_Ramayanko_mulpath

मा राखिएको छ जसलाई सजिलै हेर्न सकिने छ। विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचाका लागि लोकगाथाका सामाजिक/सांस्कृतिक परिवेश र अनुकूलनलाई लिइएको छ। अनुकूलन तुलनाको विषय हो भने रामका बारेमा रचित कृतिहरू पनि यस अध्ययनका लागि आधार सामग्री हुन सक्दछन्। त्यसैले यस आलेख तयार गर्ने क्रममा तुलनाको आधार सामग्रीका रूपमा आदिकवि भानुभक्त आचार्यद्वारा रचितरामायण र चक्रपाणि चालिसेद्वारा रचित नेपाली संक्षिप्त रामायणलाई लिइएको छ भने सैद्धान्तिक आधारका लागि सुधीर वामन गव्हाणे, कमलाकर गड्गावणे, बोरा, राजमल. राजूरकर, भ. ह, वान्दिवदेकर, चन्द्रकान्त इन्द्रनाथ चौधरी, कामिल बुल्के, जयप्रकाश. चूडामणि बन्धु, केशरजंग बराल मगर र मुकुन्द शर्माका कृतिलाई लिइएको छ। यसैगरी अनुकूलनगत ढाँचा निर्माणका लागि मोतीलाल पराजुली र भारतीय विद्वान् सत्येन्द्रका पुस्तकलाई मुख्य आधारका रूपमा लिइएको छ। यिनै लेख र कृतिलाई आधार मानी थारू र मगर जातिमा प्रचलित लोकरामायणमा अभिव्यक्त जातीय सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशको अनुकूलनगत पहिचान गरिएको छ।

समाजमा प्रचलित संस्कृति नै सामाजिक संस्कृति हो। यो मानवीय सामाजिक जीवन र ऐतिहासिक विकासमा निर्भर रहने गर्दछ। सामाजिक/सांस्कृतिक परिवेश र अनुकूलन अन्तर्गत मुख्यतः तीन ओटा पक्ष रहेका छन् जसमा सामाजिक/सांस्कृतिक, परिवेश र अनुकूलन। लोकसाहित्यका प्रबन्धमूलक तथा प्रदर्शनमूलक सामग्री कुनै स्रोतबाट लिइएको हुन्छ जसलाई मूलकथा भनिन्छ। यस्ता सामग्रीको प्रस्तुति गर्दा प्रत्येक समुदायले आफ्नो जातीय सामाजिक/सांस्कृतिक परम्पराको अनुकूलन हुने गरी प्रस्तुत गरेको हुन्छ जस अन्तर्गत प्रथा, परम्परा, रीतिरिवाज, रहनसहन जस्ता कुराहरू पर्दछन्। यस्ता कुरा सम्बन्धित कृतिमा परिवेशका रूपमा चित्रित भएका हुन्छन्। यसले राष्ट्रिय जीवनमा स्थापित सामाजिक तथा ऐतिहासिक परम्परा र मूल्य मान्यताका बारेमा खोज गर्नुपर्दछ (शर्मा, सन् २००४, पृ. ३६-३७) भन्ने मान्यतालाई अङ्गीकार गरेको देखिन्छ। समान वा भिन्नभिन्न भूगोलमा बसोवास गर्ने मानव जातिको भाषा, संस्कृति, रीतिरिवाज र परम्परा समान वा भिन्न प्रकारका हुन सक्छन् (शर्मा, २०६८ ख, पृ. ५५)। लोकसाहित्यका भिन्नभिन्न सांस्कृतिक समुदाय र भूगोलमा प्रचलित तर समान विषयवस्तुयुक्त आख्यानात्मक, प्रबन्धात्मक तथा प्रदर्शनमूलक विधाहरूमा सांस्कृतिक दृष्टिले समानता र भिन्नता दुवै पाइने गर्दछन्। मानवीय स्वभावमा समानता पाइनु, यसका स्रष्टा/प्रस्तोताहरूले एउटै सांस्कृतिक परम्पराअन्तर्गत रहेर रचना र प्रस्तुति गर्नु र अगाडिका स्रष्टाले पछिका स्रष्टाहरूलाई प्रभाव पारी उक्त प्रभावलाई ग्रहण गर्नु जस्ता कारणले समानता र स्रष्टाहरूको सृजनामा हुने वैयक्तिकता र सामाजिक मूल्य-मान्यतामा हुने भिन्नता, ग्रहणकर्ताले गाथाको प्रस्तुति र पाठको ठिक अर्थ लगाउन असमर्थ हुनु, कृतिका भनाइका सन्दर्भहरू बुझ्न असमर्थ हुनु आदि जस्ता कारणले असमानता पाइन्छन् (अधिकारी, २०६६, पृ. ४७)। एउटै सांस्कृतिक साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनमा जाति विशेषका कारणबाट भिन्नता देखिए पनि केही न केही मात्रामा सांस्कृतिक आदानप्रदान पनि भएकै हुन्छ (अधिकारी, २०६६, पृ. ५८)। यसरी लोकसाहित्यका लोकगीत, लोकनृत्य र लोकनाट्य जस्ता प्रबन्धात्मक, प्रदर्शनमूलक तथा आख्यानात्मक विधाले एकातिर धार्मिक भावनाको परितृप्त गरेको हुन्छ भने अर्कोतिर यी सामाजिक मनोरञ्जनका साधनका रूपमा पनि रहेका हुन्छन् (पांचाल, २००८, पृ. ४२) जसले जाति,

भाषा र संस्कृति अनुकूलको सिर्जना गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । लोकसाहित्यिक सामग्रीले यस्ता विधा प्रचलित जातिको जाति, भाषा, संस्कृति र भूगोलको जानकारी दिन्छ (अधिकारी, २०६६, पृ.१००) ।

पात्रहरूले गर्ने कार्यव्यापारको स्थान वा भूगोल, समय र परिस्थितिलाई नै परिवेश वा वातावरण भनिन्छ जसलाई साहित्यमा घटनाक्रमको विकास र विस्तार हुने कार्यपीठिका (लामिछाने, २०६४, पृ.३३) का रूपमा पनि लिइन्छ । यस्तो परिवेशको चित्रण अन्तर्गत लोकजीवनका रीतिरिवाज, रहनसहन, व्यवहार, प्राकृतिक पूर्वाधार र परिवेश पर्दछन् (बराल र एटम, २०६६, पृ.३३) । यसको सम्बन्ध पाठक वा श्रोतामा पर्ने प्रत्यक्ष प्रभावसँग र अझ सोभो सम्बन्ध आख्यानमा आएका पात्रहरूको भावनाको क्रियाकलापसँग रहेको हुन्छ । लोकसाहित्यका प्रबन्धात्मक, प्रदर्शनमूलक र आख्यानात्मक विधामा वर्णित पात्रले आफ्नो सांस्कृतिक प्रचलनको अभिव्यक्ति गर्ने कार्य पनि परिवेशकै रूपमा आएको हुन्छ । यसको उपयुक्त आयोजनाले आख्यानमा वर्णित घटना र चरित्रले गरेका कार्यहरूको विश्वसनीयतामा वृद्धि गराउन मदत गर्दछ । यस्ता परिवेश भौतिक र अभौतिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । भौतिकअन्तर्गत गाउँ-घर, पहाड, तराई, खोला-नाला, वन-जङ्गल, मेला-पर्व, पानी-पँधरो जस्ता स्थान र जाडो, गर्मी, हिउँद, वर्षा, दिन-रात, साँझ-बिहान आदि जस्ता समय (शर्मा, २०७०, पृ.११) भने अभौतिकअन्तर्गत कृतिमा वर्णित सांस्कृतिक परम्परा, रीतिरिवाज, चालचलन, खानपान, रहनसहन, वेशभूषा, बसोबास, हर्ष, विस्मात, मर्यादा, शिष्टाचार, कुलाचार आदि पर्दछन् । प्रस्तुतिको अनुकूलनले गर्दा परिवेशमा सांस्कृतिक आञ्चलिकता पनि पाइन्छ (बराल र एटम, २०६६, पृ.३४) । थारू रामायणमा समाचार वाहक र सांस्कृतिक पर्व उत्सव मनाउँदाको सहयोगीको रूपमा नाऊवाट गराएको वर्णन र सीतालाई न्वाइध्वाइको कार्य नाउनीवाट गराइएको र त्यस वापत दक्षिणा दिनुपर्ने प्रचलन, दुलही अन्माएपछि दुलाहापक्षले माइती पक्षलाई दक्षिणा दिनुपर्ने प्रचलन आदिको वर्णन पाइन्छ भने मगरको रम्भायनमा समाचार वाहकका रूपमा कटुवाल हुनु, सिकारका लागि वन जानु, कतै हिँड्नुपर्दा साइत हेराइनु, गाईभैसी दुहुने समस्या देखाइनु, गहुँबारीको रखवारी गरेर बस्नु, आफूले रोजेको केटासँग विवाह गरिदिन अभिभावक बाध्य हुनु जस्ता घटनाहरू सांस्कृतिक परिवेश हुन् । प्रस्तुत आलेखमा यिनै परिवेशका बारेमा खोजी गरिएको छ । यसरी खोज्ने क्रममा भूगोलको अभिव्यक्ति र सांस्कृतिक अभिव्यक्ति जस्ता बुँदाहरूलाई आधार बनाइएको छ भने भिन्नभिन्न भूगोलका भिन्नभिन्न समुदायमा प्रचलित गाथामा देखिने यस्ता समानता र भिन्नता ल्याउने कारकतत्त्वमा अनुकूलन पर्दछ । अनुकूलन भन्नाले लोकाख्यानमा प्रयुक्त पात्रहरू र उनीहरूको भूमिका, आख्यानका घटना, भूगोल, संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाज र वेशभूषालाई आफ्नो भूगोल र संस्कृति अनुकूल बनाएर प्रस्तुत गर्ने कार्यलाई बुझिन्छ (पराजुली, २०६३, पृ.४८) । लोकसाहित्यका प्रायः हरेक विधामा र विशेषतः लोकगाथा र लोकनाटकमा यस्तो अनुकूलन बढी पाइने गर्दछ । प्रस्तुत आलेख यस्तै प्रकारको अनुकूलनको पहिचान गर्नमा केन्द्रित छ । यसरी पहिचान गर्दा परिवेशमा भौगोलिक र सांस्कृतिक अनुकूलन जस्ता बुँदालाई मुख्य आधार बनाइएको छ ।

विश्लेषण

थारू, मगर र बाहुन समुदायमा प्रचलित लोकरामायण भिन्नभिन्न भाषा, संस्कृति र भूगोलमा प्रचलित र रामकथा सम्बद्ध प्रबन्धात्मक तथा प्रदर्शनमूलक विधा हुन् । यसलाई रामगाथा पनि भनिन्छ । यी तीन ओटै रामगाथाका मूलस्रोत रामकथा भए पनि कथाका घटना र चरित्र वर्णनमा जातीय, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा भौगोलिक प्रभाव पर्न गई परिवेशमा अनुकूलन गरिएको पाइन्छ । त्यसैले परिवेशमा केही समानता र भिन्नभिन्न जाति, भाषा, संस्कृति र भूगोलमा प्रचलित रहेका कारणले तिनमा जातीय, सामाजिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक प्रभावले भिन्नता पनि पाइन्छ । यसले गर्दा यसको मूलकथा वा स्रोत कुन रामायणबाट लिइएको हो भन्न गाह्रो छ । अध्ययनीय तीन ओटै लोकरामायणका वर्णित परिवेश अन्तर्गत दशरथका तीन वटी पत्नी हुनु, राजाले सन्तान प्राप्तिका लागि विभिन्न उपाय अवलम्बन गर्नु, ऋषिले दिएको प्रसादको फल (थारू र बाहुनमा खीर तथा मगरमा वृक्षबाट सुनको लठ्ठीले भारेको फल) को सेवन गरी गर्भवती हुनु, राम, लक्ष्मण र सीता (मगरमा सिकारका लागि र थारू र बाहुनमा शिक्षार्जन र वनवासका लागि) जङ्गलमा रहँदाको परिवेश, वसाइ अवस्था र स्थान, सुनको मृगको लोभमा उसलाई मार्न जानु, जोगी रूपी रावणको आगमन र सीताहरण, लड्का, अशोक बाटिका, पाताल, हनुमान्को वीरता, सीतालाई मुक्त गर्दाको अवस्था आदि लौकिक, अलौकिक र सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेश समान रूपमा आएका छन् । कतिपय परिवेश भने विपर्ययमूलक परिवर्तनका माध्यमबाट अनुकूलन गरिनाले परिवेशगत भिन्नता पनि देखिएको छ ।

परिवेशमा भौगोलिक अभिव्यक्ति र अनुकूलन

थारू, बाहुन र मगरका रामगाथाका परिवेशमा आआफ्नो बसोवासको क्षेत्र अनुसार भौगोलिक अनुकूलन गरिएको पाइन्छ । यस्ता अनुकूलनले मूलकथाबाहेकका पात्रका कार्यव्यापारमा समान विषयवस्तुयुक्त एकअर्को गाथामा परिवेशगत भिन्नता पनि देखिन पुग्छ । यस्ता भौगोलिक परिवेशका अनुकूलन अन्तर्गत निम्न लिखित तथ्यहरू पाइन्छन् :

1. थारू र बाहुनका रामगाथामा अयोध्याको व्यापक परिवेशको चित्रण गरिएको छ भने मगरको रामगाथामा सेती र मादी नदीको परिवेश छ ।
2. थारू र बाहुनका रामगाथामा जनकपुरको परिवेशको चित्रण गरिएको छ भने मगरको रामगाथामा नेपालको कुनै ठाउँमा किसानी गरेर बस्ने स्थानीय राजा र उनको घर जनकपुरको परिवेश छ ।
3. थारूको रामगाथामा आर्ष परम्पराको परिवेश पाइन्छ । यसमा राम योगीवेशमा वनवास जानु, वातावरण शान्त रहनु, गड्गा, समुद्र, चित्रकूट, ऋषिको आश्रम, पञ्चवटी कूटी, ऋष्यमुख पर्वत, डण्डताल, पम्पापुर, लड्का, पाताल आदि परिवेशको चित्रण पाइन्छ भने मगरको रामगाथामा ग्रामीण र सिकारी युग वा जीवनशैलीको परिवेश, नेपालको कुनै ठाउँ विशेषका धनी मगर राजा दशरथको घरको परिवेश, राम सिकारीको वेशमा वनमा सिकार गर्न गएको हिंस्रक प्रवृत्ति र मांसाहारी जीवनशैलीको परिवेश, पहाड र वृन्दावनको जङ्गल, सेती र

मादीको आँठ र काँठको परिवेश, सिकार खेल्ने जङ्गल, नदी, पहाड, खेतबारी, कुवा, गाई भैंसी बाँध्ने गोठ आदिको परिवेश, राम-लक्ष्मण तिर्खा मेट्नका लागि पानी खोज्दै गहुँबारी कुरेर बसेकी सीताको कुवा (इनार) को परिवेश र सामान्य नेपाली किसान परिवारको परिवेशको चित्रण पाइन्छ ।

४. थारू रामायणमा गंगा र समुद्र तरेको प्रसङ्गलाई मगरमा मादी र सेती नदी तरेको भन्ने परिवेशको चित्रण पाइन्छ । यसरी रामलाई राजगद्दी सुम्पिने भनेको घरको व्यवहार सुम्पिने तयारी गरेको अनुभूति हुने प्रकारको रहेको देखिन्छ ।
५. प्रत्येक थारू गाउँमा एउटा पोखरी हुने र यिनीहरूले हाँस पाल्ने, ती हाँस त्यहीँ गएर खेल्ने गरेका हुन्छन् । घरको सरसफाइमा पनि यिनीहरू एकदम ध्यान दिएका हुन्छन् । त्यसैले प्रशस्त पोखरी मणिमाणिक्यले सुशोभित जनकपुरमा हाँस रमाइरहेका, फूलको बगैँचाबाट सुगन्धित हावा बगिरहेको, चराहरू रमाइरहेका जस्ता परिवेशको चित्रण गरिएको छ । तर बाहुन र मगरका रामगाथामा भने यस्तो परिवेशको चित्रण नगरिएकाले थारू समुदायले आफ्नो बसोबासको भूगोल र प्रकृति अनुसार अनुकूलन गरेका हुन् भन्न सकिन्छ ।

समग्रमा कथाको मुख्य घटना र मुख्य पात्र रामायण अनुकूलकै रहेका छन् र मूलकथाको परिवेशलाई प्रत्येक समुदायको भूगोल अनुकूलको परिवेशमा ढालेर चित्रण गरिएको देखिन्छ ।

परिवेशमा सांस्कृतिक अभिव्यक्ति र अनुकूलन

थारू, बाहुन र मगरका रामगाथाका परिवेशमा आआफ्नो सांस्कृतिक परम्परा, वेशभाष, रहनसहन, चालचलन, रीतिरिवाज अनुसार अनुकूलन गरिएको पाइन्छ । यस्ता अनुकूलनले मूलकथावाहेकका पात्रका कार्यव्यापारमा समान विषयवस्तुयुक्त एकअर्को रामगाथामा परिवेशगत समानता र भिन्नता पनि देखिन पुग्छ । यस्ता सांस्कृतिक परिवेशका अनुकूलनमा निम्नलिखित घटनाहरू पर्दछन् :

१. थारू रामायणमा पापीहरू बढेर संसारलाई आक्रान्त र आकुल व्याकुल पार्छन् । यसबाट बच्न पृथ्वीले गाईको रूप धारण गर्छिन् भने देवताहरूले पनि एक खुट्टाले उभिई विष्णुको तपस्या गर्छन् । विष्णु भगवान् खुसीभिई प्रकट हुन्छन् र आफू मानव अवतार लिई सबैको कल्याण गर्ने वचन दिँदै रामायण गाएर बस्न सुभाष दिन्छन् (शर्मा, २०७०, पृ. २०-२१) । यसै प्रसङ्गलाई बाहुनको रामायणमा धौलागिरि पर्वतमा शिव पार्वतिसँगै बसेका बेलामा पार्वतीले रामले मनुष्यका रूपमा किन अवतार लिनु, उनी वनवास जानु, फर्केपछि पुनः राजगद्दीमा बसी राज्य चलाउनु आदिका कारण के हुन् भनेर जिज्ञासा राख्छिन् । साँचो वरदान र भक्तिका ज्ञानले मनुष्यको अवतार लिएका हुन्, रावणलाई मार्नका लागि वनवास गएका हुन् र सुख भोगका लागि राज्य चलाएका हुन्, यसका लागि रामको कथा सुन्नुपर्छ भन्दै शिवका मुखबाट रामका चरित्रको उद्घाटन गराइएको छ । तर मगरको रम्भायनमा यस्तो प्रसङ्गको सट्टा सोभै दशरथको विवाहबाट सुरु गरिएको छ र रामले अवतार लिनुका कारणबारे उल्लेख पाइँदैन । यसरी दुवै रामगाथाका विषयवस्तु समान भए पनि प्रभाव ग्रहणका कृति भने फरकफरक हुन् भन्ने देखिन्छ ।

२. थारूको रामायणमा अयोध्याका राजा दशरथका तीन ओटी रानी भए पनि निःसन्तान रहेका हुन्छन् र गुरु वसिष्ठसँग यसको उपायका बारेमा सोध्छन् (शर्मा, २०७०, पृ. २१-२२) । गुरुको सुभाब वमोजिम शृङ्गी ऋषिलाई बोलाएर पुत्रेष्टि यज्ञ गरेपछि गुरुले कौसल्या र कैकेयी रानीलाई प्रसाद (खीर) दिन्छन् । त्यसै बेला कान्छी रानी सुमित्रा पनि आइपुगेकाले दुवैले आ-आफ्नो भागबाट चुँडेर सुमित्रालाई दिन्छन् र सबै रानी गर्भवती हुन्छन् (शर्मा, २०७०, पृ. २२-२३) । तर यसै घटनालाई मगरको रम्भायनमा भने सन्तान नभएर चिन्तित रानीहरूले राजालाई भाकल गर्न र ऋषिमुनिकोमा गएर ओखती ल्याउन भन्छन् । राजा ऋषिमुनिकोमा गएर ओखती माग्दा ऋषिले ओखतीको बुटो देखाई दुई ओटा मात्र फल भारेर लैजान भन्छन् । राजाले सुनको लठ्ठीले दुई ओटा फल भारेर ल्याई कौसल्या र कैकेयीलाई दिन्छन् । त्यसैबेला पधेराबाट पानी लिएर सुमित्रा पनि आइपुग्छिन् र दुवै रानीले आआफ्नो भागबाट एकएक भाग छुट्याई सुमित्रालाई दिन्छन् । त्यसपछि उनीहरू गर्भवती हुन्छन् । बाहुनको रामायणमा भने दशरथ सन्तान प्राप्तिको उपायको खोजी गर्दै ऋषि र पण्डित कहाँ पुग्नु, ऋषि र ज्योतिषीले पुत्रेष्टि यज्ञ गर्ने सुभाब दिनु, पण्डितले पुराण लगाउनुपर्ने सुभाब दिनु, धन्वन्तरी वैद्यले रानीहरूलाई औषधी खाने सुभाब दिनु र फिरन्ते जोगी आएर दानपुण्य गर्नुपर्ने सुभाब दिनु (शर्मा, २०७०, पृ. २१-२२) जस्ता हिन्दु परम्परित संस्कृतिको उल्लेख पाइन्छ । सुभाब अनुसार राजा सुनको लठ्ठी टेक्दै दख्खिन दिशातिर गएर ऋषिसँग सन्तान प्राप्तिको फलको बुटो सोधी आफैँ दुई ओटा फल भारेर ल्याउँछन् र रानीहरूलाई खुवाउँछन् अनि रानीहरू गर्भवती हुन्छन् । यसरी यी तीन ओटै रामगाथामा दैवी शक्तिलाई महत्त्व दिई प्रसाद वा फल खाएपछि निःसन्तान दोषबाट मुक्त भइन्छ भन्ने विश्वास देखाइएको छ तापनि थारू र बाहुन समुदाय यज्ञ सप्ताह आदिमा विश्वास गर्ने समुदाय भएकाले त्यस्तै सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण पाइन्छ भने मगर समुदाय यस्ता यज्ञ सप्ताहभन्दा पनि भाकल र आशीर्वादमा मात्र विश्वास गर्ने भएकाले र पहाडमा यस्ता यज्ञको सम्भावना कम देखिएकाले ऋषिबाट सन्तान प्राप्तिको फल प्राप्त गरी निःसन्तान दोषबाट मुक्त भएका छन् । यस प्रकार यी तीन ओटै रामगाथाका परिवेश दैवीशक्तिमा विश्वास गर्ने युगका देखिएका छन् तापनि बाहुन र मगरको रम्भायनको कथास्रोत एउटा र थारूको अर्कै स्रोत हो जसले परिवेश चित्रणमा पनि आफ्नो जातीय सामाजिक संस्कृति अनुसार अनुकूलनको प्रभाव परेको छ भन्न सकिन्छ ।

३. थारू रामायणमा राजा दशरथ बेलको बुटामुनि पासा (जुवा) खेलिरहेका बेलामा रानीहरू प्रसव पीडाले आत्तिएका छन् भन्ने खबर पुग्छ र उनी घरमा आइपुग्छन् । रानीहरूले घगरिन (सुँडेनी) लाई बोलाइदिन आग्रह गर्छन् । राजा घोडामा चढेर सुँडेनीको घर खोज्दै मध्यरातमा पाटन नामक अग्लो सहरमा घरको अगाडि अशोकको वृक्ष भएको ठाउँमा अवस्थित सुँडेनीको घरमा पुगेर उसको घरको ढोका ढक्क्याउँदै उसलाई बोलाउँछन् । सुँडेनीले पनि कुन दहिजरा (जातिमा प्रचलित गाली शब्द) को पुतले मेरो निन्द्रा विगायो भन्दै गाली भट्याउन थाल्छे । राजाले रानीहरू सुत्केरी हुन लागेकाले बोलाउन आएको भनी आफूसँग हिँड्न

अनुरोध गर्छन् तर सुँडेनीले रानीहरूलाई कन्जुस, अव्यावहारिक र मुखाले भएको आरोप लगाउँदै जान इन्कार गर्छे । राजाले उसलाई चाहेजति धनसम्पत्ति दिने वाचा गर्दै उसलाई डोलीमा राखेर चामर डोलाउँदै ल्याउँछन् (शर्मा, २०७०, पृ. २२-२३) । मगरको रम्भायनमा भने रानीहरूलाई व्यथा लागेको थाहा पाएपछि राजा दशरथले सुँडेनीलाई बोलाउन कटुवाललाई पठाएका छन् र सुँडेनी खबर पाउँदा वित्तिकै आएकी छे । यस प्रकार थारू समुदायमा घरको मूली महिला हुने र उनको आदेशमा पुरुषले सबै कार्य गर्नुपर्ने परम्परा रहे अनुसार नै दशरथले भूमिका निभाएका छन् भने मगरको रम्भायनमा कटुवालको प्रसङ्ग ल्याई नेपालीकरण गरिएको देखिन्छ, जुन अनुकूलनमूलक परिवेश हो ।

४. थारू र बाहुनको रामायणमा विश्वामित्र ऋषिको यज्ञमा मारीच राक्षसले विघ्नबाधा हाल्नु, राम र लक्ष्मण शास्त्रास्त्र विद्या सिक्न ऋषिको आश्रममा जानु, नाबालकले राक्षसको हत्या गरी यज्ञको सुरक्षा गर्नु (शर्मा, २०७०, पृ.२५-२६), ढुङ्गालाई खुट्टाले छोएर मानिस (अहिल्या) को उद्धार गर्नु, छोरीको विवाहका लागि धनुर्यज्ञ लगाउनु, (शर्मा, २०७०, पृ.२६) जस्ता परिवेश आएका छन् भने मगरको रम्भायनमा यस्ता प्रसङ्गको उल्लेख पाइँदैन । जसलाई कथाका स्रोत भिन्नभिन्न हुनु र नेपाली पहाडिया परिवेशमा यस्ता घटनाको वर्णन गर्न सम्भव नभएकाले तथा मगर समुदायमा भागी विवाहको प्रचलनले पनि परिवेश चित्रणमा यस्ता घटनालाई लोप गरिएको देखिन्छ ।
५. थारू रामायणमा दुनियाँलाई तार्न भनेर कैलाश पर्वतबाट गङ्गाको उत्पत्तिको कथा पनि परिवेशका रूपमा चित्रित छ । यस अन्तर्गत गङ्गासागर राजाका सुमत र सरित नामका दुई ओटी रानी रहेका र सुमत रानीबाट साठी हजार र सरित रानीबाट आकाश नामका एक मात्र पुत्र जन्मेका, राजाले विन्ध्याचल पर्वतमा गई अश्वमेध यज्ञ गर्ने उद्देश्यले साठी हजार पुत्रहरूलाई यज्ञका लागि घोडा खोजेर ल्याउने आदेश दिएका (शर्मा, २०७०, पृ.२६-२७), उनीहरू घोडा खोज्दै पातालपुरीमा धुनी बालेर तपस्यामा बसेका कपिलमुनिको आश्रममा पुगेका, ऋषिको पछाडि एउटा घोडा बाँधेर राखेको देखेर ती साठी हजार पुत्रहरूले ऋषिलाई चोर, ढोंगी आदि भन्दै पिट्ने र गाली गर्ने गरेपछि ऋषिको ध्यान भङ्ग भई आँखा खोल्दा सगरका ती साठीहजार पुत्रहरू भष्म भएका जस्ता घटना परिवेशका रूपमा आएका छन् । यिनैका कुलमा पछि भगीरथ नामक राजा भएका र आफ्ना साठीहजार काकाहरूलाई तार्ने उद्देश्यले शिवको तपस्या गरी गङ्गाको उत्पत्ति गराएका जस्ता घटनाहरू परिवेशका रूपमा आएका छन् जुन विश्वामित्रले राम-लक्ष्मणलाई सुनाएका हुन्छन् । यसमा गङ्गा बग्दै गएको ठाउँ इन्द्रलोक, पातालपुरी, बनारस, हरिद्वार आदि पनि परिवेशकै रूपमा चित्रित छन् जुन परिवेश मगर र बाहुनका रामायणमा पाइँदैन ।
६. थारू समुदायले भगवान्का रूपमा विशेषगरी शिवको आराधना गर्ने, दैनिक रूपमा शिवलिङ्गमा जल चढाउने आदि कार्य गर्दछन् त्यसैले प्रत्येक थारू गाउँमा शिवको मन्दिर रहेको हुन्छ । यसको अभिव्यक्ति यस रामगाथामा पनि सीता गौरीको पूजा गर्नका लागि दही, दुबो, अक्षता र बेलपत्र लिएर सखीहरूसँग शिवमन्दिर जानु, गौरीको पूजा गर्नु, रामलाई पाऊँ

भनेर वरदान माग्नु, फूलको भाडवाट रामलाई चियाउनु (शर्मा, २०७०, पृ.३२१-३५२) जस्ता सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ। बाहुन र मगरका रामगाथामा भने पानीको प्यास लागेर खोजीमा हिँडेका राम-लक्ष्मणको गर्हुँवाली कुरेर बसेकी सीतासँग (शर्मा, २०७०, पृ.३०-३१) भेट भएको भन्ने चित्रण गरिएको छ, जुन नेपाली किसान र मगर संस्कृतिको परिवेश हो। यसरी प्रत्येक समुदायले आफ्नो संस्कृति र भूगोल अनुसार घटनाका प्रसङ्गलाई अनुकूलन गरेको देखिन्छ।

७. थारू रामायणमा राजा जनकले आयोजना गरेको धनुर्यज्ञ हेर्न भनेर गएका विश्वामित्र र राम-लक्ष्मणको राजा जनकले आरती गर्दै राम्रो सेवा सत्कार गरेका छन् (शर्मा, २०७०, पृ.३१-३२)। मगरको रम्भायनमा भने रामलक्ष्मणले सीताले लिएको परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि मात्र सीताका बाबुले घरमा आएका मानिसलाई सामान्य शोधपुछवाहेक सेवासत्कारमा खासै ध्यान दिएका छैनन्। यसरी भिन्न सांस्कृतिक र भौगोलिक अनुकूलनका कारणले परिवेश चित्रणमा परिवर्तन गरिएको देखिन्छ।
८. थारू रामायणमा राजा जनकको धनुर्यज्ञमा लड्काका राजा रावण, बङ्गालका राजा, सोडितपुरका राजा बाणासुर आदि आएका, सबैले एकलाएकै र सामूहिक रूपमा धनुष उठाउन खोजेका छन् (शर्मा, २०७०, पृ.३२) भने बाहुनको रामायणमा रावण लगायतका वीरहरू आएका मात्र भनिएको छ तर मगरको रम्भायनमा रामले दुईसय पचास धार्मी फलामको पिड बनाएर तथा खेलेर सीतालाई देखाएपछि सीता खुसी हुँदै उनीहरूसँग विवाह गर्ने मनसाय बनाएकी छन्। यसरी यस घटनागत परिवेशलाई मगर समुदायमा प्रचलित प्रेमपछिको मागी वा भागी विवाहको सांस्कृतिक प्रचलन अनुसार अनुकूलन गरिएको पाइन्छ।
९. थारू र बाहुनको रामायणमा रामले धनुष भाँचिसकेपछि सीताले रामलाई वरमाला पहिराइदिएकी छन् (शर्मा, २०७०, पृ. ३३) भने मगरको रम्भायनमा सीताका बाबुले यति यति गहना र खानेकुरा ल्याएपछि मात्र सीतालाई अन्माइदिम्ला भनेर फर्काइदिएका छन्। यसरी मगरको रम्भायनमा आफ्नो जातीय सांस्कृतिक प्रचलन अनुसार कन्याले आफैँ विवाह गरेपछि ढोगभेट फुकाउने भन्ने प्रचलनलाई अनुकूलन गरिएको देखिन्छ।
१०. थारू रामायणमा सञ्चारवाहक र राजाको सहयोगीका रूपमा हल्कारा (नाऊ) को प्रयोग गरिएको छ जुन पेसेवर रूपमा तराईमा बसोवास गर्ने एउटा समुदाय हो जो यज्ञ, विवाह आदिको चाँजोपाँजो मिलाउने, निम्तो बाँड्ने, जन्तीको स्वागत गर्ने, आदि कार्य र यसै समुदायकी महिलाले यज्ञ, पूजा वा संस्कार भइरहेको घरमा लिपपोत गर्ने, दुलहीको शृङ्गारपटारको कार्य, विधिविधानसहित न्वाईध्वाई गराउने कार्य आदि गर्ने प्रचलन हाल पनि छ। रामले धनुष भाँचेर सीतासँग विवाह गर्ने निधो गरेको खबर नाऊ मार्फत पुऱ्याएपछि राजा दशरथले पनि नाऊ मार्फत नै सुपारी दिएर पूर्वमा सुरुज गोसाइँ, उत्तरमा गौरी गिरजा, दक्षिणमा जगरनाथ, इन्द्रासनमा इन्द्रराजा, पातालमा वासुकी नाग, अन्य छपन्न करोड देवीदेवता, गौतम ऋषि र ब्रह्मा आदिलाई, डोली बोक्नका लागि कहाँ र विवाह मण्डप बनाउनका लागि भनेर पाँच पाण्डवलाई समेत निमन्त्रणा पठाउँछन् (शर्मा, २०७०, पृ.३६-

३७)। यसमा मण्डप बनाउनका लागि पाँचपाण्डवलाई बोलाइएको प्रसङ्ग आगम गरिएको देखिन्छ। यस प्रकार थारू समुदायको रामायणमा सम्बन्धित जातिकै सामाजिक संस्कृति, रीतिरिवाज र चालचलनको अनुकूलन गरिएको पाइन्छ। मगरको रम्भायनमा भने सञ्चारवाहक र वस्त्र सिलाउनेको भूमिकामा कटुवाल पात्र आएको छ। किनकि पहाडमा कटुवाल नै हुने प्रचलन केही समय अधिसम्म नै थियो। तर नाऊको जस्तो सम्पूर्ण भूमिका भने यसले निभाउनु परेको छैन। जन्तीको सङ्ख्या भने दुवै रामायणमा समान वर्णन पाइए पनि बाहुनको रामायणमा सङ्ख्या उल्लेख नगरी सबै जातका जन्ती गए मात्र भनिएको छ।

११. थारू रामायणमा रामको जन्ती जाने क्रममा समुद्र-सागर आदि तरेपछि पराल विछ्याएर बसेका भन्ने परिवेशको चित्रणले अध्ययनीय क्षेत्रका थारूहरू विशेष गरी शिव र अन्य देवीदेवताप्रतिसमेत आस्थावान् रहेका, र पर्व उत्सवका बेलामा पर्याप्त विस्ताराको जोहो गर्न असम्भव भएकाले र परालको सहज उपलब्धता भएकाले यस समुदायमा प्रचलित गाथामा पनि यस्ता परिवेशको चित्रण तराईको भूमि र थारू संस्कृतिको अनुकूलन हुने गरी गरेको देखिन्छ। अन्य परिवेश भने तिन ओटै रामगाथामा समान किसिमले आएका छन्।
१२. जनकपुरवासी जन्तीको स्वागत गर्न आएका, विवाह घरमा सुनको डोरीमा पञ्चपल्लव र फूल आदि उनेर बाँसमा तोरण टाँगिएको, माटोको बेदी बनाई गाईको गोबरले लिपिएको मण्डपमा पढ्ने पण्डित बसेर वेदपाठ गर्न लागेका, सुनको जौ बनाएर कलश गुँथिएको, मण्डपको चारैतिर केरा गाड्ने र दियो बाल्ने काम गरिएको र त्यसैबेला साँगीनीहरू मङ्गल गीत गाउन थालेका भन्ने जस्ता हिन्दु जातीय सांस्कृतिक परम्पराको अभिव्यक्ति पनि परिवेशका रूपमा चित्रित छन् (शर्मा, २०७०, पृ.३७-३८)। यस्ता सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण बाहुनको रामायणमा पाइँदैन भने मगरको रम्भायनमा जन्तीको सङ्ख्या दुईलाख हात्ती र घोडा तथा एकलाख जन्ती भनिएको छ। कतिपय सांस्कृतिक परिवेशका प्रसङ्गहरू मगर समुदायमा प्रचलनमा नभए पनि थारूको रामायण वा रामलीलाको प्रभाव ग्रहण गर्ने क्रममा भित्र्याइएको देखिन्छ।
१३. थारू रामायणमा सीतालाई नाउनीले पोखरीमा लगेर पाँचपटकसम्म दोहोऱ्याई बुकुवा र बेसार लगाएर नुहाइदिने, घर घरमा डुलेर सीतालाई नुहाइदिन भनेर उनका साँगीनीहरूलाई खबर दिने र अन्तिममा मैला छुट्टेने गरी नुहाइदिने, वस्त्र पहिऱ्याइदिने, मण्डपमा लगेर राख्ने, दुलही सिंगारिदिने वापत मूल्यावान् गहना र दक्षिणा लिने आदि सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण पनि पाइन्छ जुन थारू जातीय सांस्कृतिक परम्पराको अभिव्यक्ति हो। मगर र बाहुनका रामायणमा भने यस्तो परम्परा नभएकाले यस्ता परिवेशको चित्रण नै पाइँदैन।
१४. थारू रामायणमा विवाह कार्यक्रम सुरु भएपछि साँगीनीहरू दस दस जनाको समूहमा अधि पछि गर्दै मिठामिठा गालीगीत गाउँदै दुलाहासँग विवाहको माडो तथा धनसम्पत्ति माग्नु, नाउनीले फूलपाती लिएर राजा जनकलाई विवाहको साइतको जानकारी दिनु, लगनगाँठो बाँधेपछि रामले सीताको खुट्टा समाएर सिलौटामा राखिदिएपछि विवाह सम्पन्न हुनु, दुलाहालाई खाना खुवाउन बसालेपछि दुलाहाले नखाई अरूले नखाने प्रचलन अनुसार

दुलाहाले चाहेको वस्तु नपाउँदासम्म खाना नखाइदिने र जनकले विभिन्न अमूल्य वस्तु दिने वाचा गरेपछि बल्ल दुलाहाले खानपिन गर्ने, विदावादी हुने बेलामा आमा र साँगिनीहरूले सीतालाई घरको गर्नु पर्ने काम र कर्तव्य, पति तथा सासु र ससुराको सेवा गर्नु आदि सम्झाउने (शर्मा, २०७०, पृ.४१-४३) जस्ता थारूसांस्कृतिक परिवेशलाई गाथामा अनुकूलन गरिएको पाइन्छ। बाहुन र मगरको रामायणमा भने यस्ता परिवेशको उल्लेख पाइँदैन।

१५. थारू रामायणमा सीताको डोली छोडाउँदा साँगिनीहरूले दस्तुर मागेका र लक्ष्मणले सबैलाई सुन, रानीलाई सुनको माला र राजालाई हीराको हार दिएर सन्तुष्ट पारेका (शर्मा, २०७०, पृ.४३-४४) भन्ने उल्लेख पाइन्छ, जुन प्रचलन अध्ययनीय क्षेत्रका थारू समाजमा हालसम्म पनि विद्यमान छ।
१६. थारू रामायणमा राजा दशरथले रामलाई हरप्रकारले योग्य सम्झी राज्यभार सुम्पिने विचार गर्नु, ऋषिहरूलाई त्यसको तयारी गर्न आदेश दिनु, राज्याभिषेक हुन लागेकै बेलामा कैकेयीले दशरथलाई पुरानो वाचा सम्झाउँदै भरतलाई राज्याभिषेक र रामलाई तपस्वीको वेशमा चौध वर्षसम्म वनवास रहनुपर्ने माग राख्नु (शर्मा, २०७०, पृ.४५-४६), कैकेयीको चाहना पूरा गर्न राम तयार भई वनवास जान सबैसाँग विदा माग्नु, सीता पनि घरमा सासु, ससुरा, नन्द, देवर आदिले दुःख दिन्छन् भन्दै रामलक्ष्मणसाँग साँगे लाग्नु जस्ता परिवेश छन्। यही प्रसङ्ग मगर र बाहुनको रामायणमा पनि पाइन्छ, तापनि मगरको रामायणमा दशरथले सोभै रामलाई वनवासको निर्णय नसुनाई लेखेर ढोकामा टाँसिदिएका छन् भने सीताले पनि गाईभैसी दुहुने समस्या देखाई रोक्न खोजेकी छन् तर आफू साँगे जान पाउने भएपछि चुप बसेकी छन्। यसरी सौताने व्यवहार भनेर दुवै संस्कृतिमा समान रूपमा आआफ्नो सांस्कृतिक परिवेशअनुसार चित्रण गरिएको पाइन्छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनबाट थारू, मगर र बाहुनका रामायण गाथामा वर्णित परिवेशलाई आआफ्नो बसोवासको भूगोल र जातीय संस्कृति अनुसार अनुकूलन गरिएको छ भन्ने स्पष्ट भएको छ। यसमा आएका भौगोलिक अनुकूलन अन्तर्गत थारू समुदायको बसोवास क्षेत्र तराई भएकाले र भारतीय भूमिको समेत प्रभावका कारणले अयोध्या, जनकपुर, ऋषिआश्रम, वनजङ्गल, पञ्चवटी कुटी, डण्डताल, पम्पापुर, समुद्र, गङ्गा, लङ्का जस्ता स्थानको चित्रण थारू संस्कृति अनुसार अनुकूलन गरिएको देखिन्छ। पहाडिया बाहुन समुदायमा प्रचलित रामायणमा पनि थारू रामायणमा उल्लिखित स्थान र केही पहाडिया परिवेशको अनुकूलन गरिएको छ। मगरको रम्भायणमा भने अयोध्या, जनकपुरजस्ता स्थानको उल्लेख भए पनि ती स्थानसमेत पहाडकै कुनै ठाउँका हुन् भन्ने किसिमले अनुकूलन गरेर परिवेश निर्माण गरिएको छ भने गङ्गाको ठाउँमा सेती र मादी नदी, गहुँवाली, पहाडको आँठ र काँठ जस्ता स्थान बनाएर अनुकूलन गरिएको देखिन्छ।

तीन ओटै गाथाका परिवेशमा सांस्कृतिक अनुकूलन पनि भएको छ, जस अन्तर्गत दैवीय शक्तिबाट सन्तान जन्मिनु, केटी पक्षले राखेको कुनै सर्त पूरा गरेमा मात्र उससँग विवाह गर्न पाउनु, सौता सौताबिच शक्तिको खिचातानी, जेठो पुत्रलाई विशेष रूपमा मान्ने प्रचलन, छलकपट गरेर अर्काकी

श्रीमती हरण गरेर लैजानु, अतिमानवीय चरित्रले मानवको उद्धारमा सहयोग गर्नु आदि जस्ता समान परिवेश आएका छन्। तर यी रामगाथा भिन्न जाति, भाषा, संस्कृति र भूगोलमा प्रचलित रहेका कारणले प्रत्येक गाथामा सम्बन्धित जातिको सांस्कृतिक प्रभाव पर्न गई अनुकूलन गर्नाले भिन्न परिवेश पनि देखिएका छन्। यसअन्तर्गत थारू र बाहुनको रामायणमा यज्ञको प्रसाद खाएर सन्तान जन्मिनु, राजाले प्रजा र ऋषिको समेत सुरक्षा गर्न भनेर राजकुमार राम र लक्ष्मणलाई विश्वामित्रका साथ पठाउनु, हुड्गालाई छोएर मानिस हुनु (अहिल्याको उद्धार), पम्पापुरमा बालिले भाइकी पत्नीलाई आफूले राखी भाइलाई राज्यबाट निष्कासन गर्नु, जनकपुरमा राजा जनकद्वारा आयोजित धनुर्यज्ञमा धनु भाँचेर सीतासँग विवाह गर्नु, दशरथले जेठो छोरालाई राज्य नदिएर कान्छी श्रीमतीको माग अनुसार माइलोलाई राज्य सुम्पिनु, अर्काकी श्रीमतीलाई जालभेल गरेर लैजानु आदि सांस्कृतिक परिवेश समान रूपमा आएका छन् भने मगरको रम्भायनमा वृक्षबाट भारेको फल खाएर सन्तान हुनु, दशरथले सिकार खेल्न गएको बेलामा कौसिलासँग सेती र मादी नदीको किनारमा भेट भई प्रेमविवाह गर्नु, रामले सीतासँग गहुँबारीमा भेटेर प्रेमपछि मागी विवाह गर्नु, सुगाले खबर दिनु, विभिन्न चिजवस्तु दिने कबुल गरेपछि मात्र माभीले नदी तारिदिनु, विवाहमा प्रशस्त जन्ती जानु र तिनलाई पोखरीको डिल र गुन्द्री आदि विछ्याएर व्यवस्थापन गर्नु, सिकार खेलेर जीवन यापन गर्नु जस्ता सांस्कृतिक परिवेश मगर संस्कृति अनुकूलका रहेका छन्। यसैगरी थारू रामायणमा नाऊ जातिलाई सांस्कृतिक रूपमा हरेक कार्यमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ भने मगर र बाहुनको रामायणमा कटुवालको प्रयोग भएको देखिन्छ। यसरी विभिन्न समुदायमा प्रचलित रामायणमा आआफ्नो जातीय संस्कृति र भूगोल अनुसार अनुकूलन गरिएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, इन्द्रविलास. (२०६६). *तुलनात्मक साहित्य संक्षिप्त परिचय*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- आचार्य, आदिकवि भानुभक्त. (२०६४). *रामायण*. पाचौँ सं. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- गव्हाणे, सुधीर वामन. (सन् २००४). *तुलनात्मक अध्ययन : सामग्री विश्लेषण*. भ. ह. राजूरकर र राजमल बोरा (सम्पा.). *तुलनात्मक अध्ययन* (पृ.१२१-१२५). नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन।
- गड्गावणे, कमलाकर. (सन् २००८). *हिन्दी-मराठी तुलनात्मक अध्ययन : शोध-सर्वेक्षण*. भ. ह. राजूरकर र राजमल बोरा. (सम्पा.). *तुलनात्मक अध्ययन भारतीय भाषाएँ और साहित्य* (पृ.६९-९१), दोस्रो सं. नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन,।
- चालिसे, चक्रपाणि. (२०५९). *नेपाली संक्षिप्त रामायण*. पन्ध्रौँ सं. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- चौधरी, इन्द्रनाथ. (सन् २०१०). *तुलनात्मक साहित्य भारतीय परिप्रेक्ष्य*. दोस्रो सं. नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन।
- जयप्रकाश. (सन् २००४). *तुलनात्मक अध्ययन : आलोचना प्रविधि*. भ. ह. राजूरकर राजमल बोरा (सम्पा.). *तुलनात्मक अध्ययन* (पृ.७४-८२). नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१). *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*. काठमाडौँ : त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।

- पराजुली, मोतीलाल. (२०६३). *सोरठी नृत्यनाटिका*. काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८). *नेपाली लोकसाहित्य*. काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६६). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. तेस्रो सं. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल मगर, केशरजंग. (२०५०). *पाल्पा, तनहु र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बुल्के, कामिल. (सन् २०१२). *रामकथा*. छैठौं सं. इलाहाबाद : इलाहाबाद विश्वविद्यालय, हिन्दी परिषद् प्रकाशन ।
- बोरा, राजमल. (सन् २००४). *तुलनात्मक अध्ययन : अनुसन्धान*. भ. ह. राजूरकर र राजमल बोरा (सम्पा.). *तुलनात्मक अध्ययन* (पृ.१०३-१०९). नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- राजूरकर, भ. ह. (सन् २००४). *तुलनात्मक अध्ययन बनाम तुलनात्मक साहित्य*. भ. ह. राजूरकर र राजमल बोरा (सम्पा.). *तुलनात्मक अध्ययन* (पृ.९-१४). नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- वान्दिवदेकर, चन्द्रकान्त. (सन् २००४). *तुलनात्मक अध्ययन : समस्याएँ* (४) भ. ह. राजूरकर र राजमल बोरा (सम्पा.). *तुलनात्मक अध्ययन* (पृ.६४-७३). नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- शर्मा, मनोरमा. (सन् २००४). *तुलनात्मक अध्ययन : स्वरूप*(२) भ. ह. राजूरकर र राजमल बोरा (सम्पा.). *तुलनात्मक अध्ययन* (३२-४१). नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- शर्मा, मुकुन्द. (२०६८ क). *तुलनात्मक अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा*. प्रज्ञा. अङ्क १. पूर्णाङ्क १०५ । पृ. २४-४३
- शर्मा, मुकुन्द. (२०६८). *भुमरा र चरित्र नाचको तुलनात्मक अध्ययन*. त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्र. दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध ।
- शर्मा, मुकुन्द. (२०७०). *थारू लोक रामायण*. बुटवल : जानकी देवी शर्मा २०७० ।
- शर्मा, मुकुन्द. (२०७४). *पाल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको तुलना*. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालयमा प्रस्तुत अप्र. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।
- शर्मा, मुकुन्द. (सन् २०२०).
https://www.academia.edu/43433573/Magarko_Ramayanko_mulpath
- सत्येन्द्र. (सन् २००६). *लोक साहित्य विज्ञान*. दोस्रो सं. जोधपुर : राजस्थानी ग्रन्थागार ।
- पांचाल, शकुन्तला. (सन् २००८). *हिन्दी-मराठी : लोकनाट्य*. भ. ह. राजूरकर र राजमल बोरा (सम्पा.). *तुलनात्मक अध्ययन भारतीय भाषाएँ और साहित्य* (पृ.४२-४६). दोस्रो सं. नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।

